

IRADƏ AVŞAROVA
Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsi
Arxeologiya və Etnoqrafiya kafedrasının dosenti
E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

“HƏYAT AĞACI” SİMVOLU AZƏRBAYCANIN TUNC DÖVRÜ MADDİ-MƏDƏNİYYƏT NÜMUNƏLƏRİNDƏ

Açar sözlər: tayfalar, tunc dövrü, həyat ağacı, mifologiya, incəsənət

Ключевые слова: племена, бронзовый век, древо жизни, мифология, искусство

Key words: tribes, the bronze age, trek of life, mythology, art

Tunc dövrü ibtidai dini təsəvvürlər sisteminin bir çox sahələri, o cümlədən, ağacla bağlı ayinlər dünya xalqlarının fəlsəfi düşüncələrinin məhsulu olmaqla yanaşı, özündə dövrün tayfalarının tarixi, bədii ənənələrini də qoruyub saxlayır. Belə ki, dünyanın bir çox xalqları ağacları tanrı və ruh məskənləri hesab etməklə yanaşı, ibtidai allahların ağac formasında doğulduğunu, dirildikdə ağac şəklində diriləcəyini və əjdadlarının məhz ağac olduğunu iddia edirlər [19, s.13]. Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələri içərisində «ağac» ayini ilə bağlı zəngin materiallar toplanmışdır. Ağacla bağlı olan təsvirlər maddi mədəniyyət nümunələri üzərində əsasən, sxematik, stilizə olunmuş tərzdə və realizm üslubunda verilmişdir. Bu səpkili təsvirlər maddi mədəniyyət abidələrində əsasən qaya təsvirlərində, keramika və metal məmulatları üzərində rast gəlinir. Qədim ibtidai dini təsəvvürlər sistemində mövcud olan bir çox sahələr, o cümlədən «həyat ağacı» ayini Azərbaycan ərazisində yaşamış tunc dövrü tayfalarının da fəlsəfi düşüncələrində özünə geniş yer almışdır.

Azərbaycanın tunc dövrü incəsənət nümunələri üçün xas olan həmin təsvir, genealoji-semantik mənə kəsb edən və «dünya məhvərinin» mövcudluğu təsəvvürlərini özündə əks etdirən «həyat ağacı» simvoludur. Bu təsvir Azərbaycan maddi-mədəniyyət nümunələri üzərində, əsasən kompozisiyaların mərkəz hissəsində verilir və kompozisiyaların əsas süjet xəttini təşkil edir. “Həyat ağacı” simvolu mifoloji xüsusiyyətlərə görə məcazi olaraq qəbul edilsə də, maddi-mədəniyyət nümunələri üzərində obrazlı və semantik şəkildə bir-biri ilə bağlanılır. Aparılan tədqiqatlar bu təsvirlərin ən qədimlərinin tunc düvü maddi-mədəniyyət nümunələri üzərində təsadüf olunduğunu göstərir. Azərbaycanın həmin dövrə aid arxeoloji abidələrində təsadüf olunan hər bir təsvir dərin məzmun və mənaya malikdir. Belə ki, tunc dövrü tayfalarının həyat tərzini, dini dünyagörüşlərini müxtəlif çeşidli maddi-mədəniyyət nümunələri üzərində təsvir edən ibtidai rəssamlar, bu simvolu müxtəlif tərzdə işləyərək, Azərbaycan tayfalarının dekorativ tətbiqi sənətini zənginləşdirmiş və maddi-mədəniyyətlərinə yeni bir ahəng qatmışlar. “Həyat ağacı” anlayışı və mənşəyi məsələsinə gəldikdəsə, bunu qeyd etmək lazımdır ki, təsvir ilk tunc dövrü tayfalarının dini təsəvvürləri ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Həmin inanc, Azərbaycanın bir çox bölgələri, o cümlədən qərb bölgəsində öz ilkin mahiyyətini bir qədər itirsədə, onların adət-ənənələrində, əsasən islamdan sonrakı dini düşüncələrdə formalaşaraq, bir atribut kimi toy mərasimlərində hələ də qalmaqdadır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bu gün də, bu simvoldan müxtəlif sənət nümunələrinin bəzədilməsində istifadə olunur. Fəlsəfi-mifoloji düşüncəyə görə, başlanğıcı olmayan hər bir mifin sonu da yoxdur. Mifologiyanın qanunauyğunluqlarına görə, hər bir semantik təsviri və obrazı izah etmək üçün ilk

növbədə onun mənşəyi izah olunmalıdır. Mifoloji düşüncə üçün baş verən hadisə yox, onun mənşəyinin meydana çıxması və dəyişmə şəraiti əsasdır [6, s.13-15]. Məsələn: “Dədə Qorqud” dastanında, dastanın əsas qəhrəmanlarından, onların soy köklərinin kimə məxsus olduğunu soruşduqda ilk növbədə-Qurd, Qağan Aslan, Qaba ağac kimi əcdadlarının adlarını çəkirlər [7,s.33-37]. Belə ki, həmin təsvirin arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələri üzərində rast gəlinməsi, qədim mifoloji dünyagörüşlərlə bağlı yaradılmış və qədim tayfaların dini dünyagörüşlərində çox dərin kök salmış bu sənət əsərləri qədim türk tayfalarının fəlsəfi təfəkkürünün nəticəsidir. Bitki mənşəli bu simvola gəldikdəsə, onu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, “Həyat ağacı” inaclarını özündə cəmləşdirən həmin simvol erkən tunc dövründə əsasən qayalar üzərində təsvir olunmuşdur. Sonrakı dövrlərdə ona keramika və metal məmulatları üzərində də rast gəlinir. Bəzi dünya xalqlarının təsəvvürlərində “həyat ağacı” simvolu, “dünya ağacı” simvolu kimi də təqdim olunur. L.Y. Şternberqə görə, Sibirdə yaşayan türk xalqları ağacı həyatlarının əsas amili hesab edir və şamanizmdə olan dini atributların içərisində ağac və ağacla bağlı inacları aparıcı yerlərdən birini tutur. Belə ki, şamanlar ağacla bağlı ayinləri ağac məbədlər ətrafında həyata keçirirlər [15,s.212]. Ön Asiyanın e.ə.III minilliyə aid maddi-mədəniyyət nümunələri üzərində həyat ağacı təsvirlərinə tez-tez rast gəlinir [12, s.49]. “Həyat ağacı” simvolunun ilk nümunələri ağac obrazında e.ə.III minillikdə Şumer incəsənət nümunələri üzərində təsadüf olunmuşdur. Haqqında danışdığımız simvol şumerlərin dini təsəvvürlərində həyatın rəmzi hesab olunurdu. Həyat ağacı simvolu ilə bəzədilmiş möhür Suz şəhər yerində tapılmışdır. Möhürün üzərində verilən küpün yanında iki insanın təsviri verilmişdir. Küpün içərisində bitən qamışın isə tökülən yarpaqları sanki, suyun axınını göstərir. Urukdan tapılmış möhürün üzərində çərçivə formasında verilən bitkinin yanında iki qoyun təsvir edilmişdir. Möhür üzərində olan təsvirlər demək olar ki, təkrarlanır. Belə ki, möhür üzərində təsvir olunan kompozisiyanın hər ikisində simvol məzmununa görə, digər obrazlarla birləşdirilir [1]. Qədim Misirlilərin mifoloji təsəvvürlərinə görə isə, bir çox tanrılar mifik ağac obrazında yaranmışlar [16,385]. Slavyan xalqlarının mifologiyasına əsasən dünyanın mərkəz hissəsində başı göyə, kökləri isə yerə çatan bir ağac vardır. Bu ağac vasitəsi ilə tanrılar bir dünyadan o birinə keçirlər. Slavyan xalqlarının nəzərində də dünyanı müvazinətdə saxlayan bu ağac çox böyük palıd ağacı olmuşdur [9, s.73]. Bir çox inanclarda Müqəddəs «həyat ağacı» təbiətin çiçəklənən qüvvələrinin ümumi fikrini, artım ideyasını təmsil edir. O, su kimi həyat enerjisinə malik olub, bar verən həyat mənbəyi təsəvvürünü yaradır [2, s.68]. «Dünya ağacı» dünyanın mərkəzində bitir, onun mərkəzində iki ağac və üç dünya dağı yerləşir [6, s.399]. Elə bu səbəbdən də bu simvol bəzən maddi mədəniyyət nümunələri üzərində üçbucaq təsvirləri ilə təmsil olunur. Həmin ağac şaquli vəziyyətdə dayananda üç hissədən ibarət olaraq seçilir. Birinci olaraq ağacın kökləri, ikinci gövdəsi, üçüncü isə ağacın yuxarı hissəsində olan budaqları seçilir. Dünya ağacının köməkliyi ilə kainatın müxtəlif sahələri, o cümlədən yuxarı-göylərin şahlığı, orta- yer, aşağı-yer altı dünyanın şahlığı müəyyən olunur. Bəzən həmin təsvir özündə genlərlə bağlı təsəvvürləri simvollaşdırır-əcdadlar, hal-hazırkı nəsil və gələcək nəsil. Bu təsəvvürlərlə bağlı təsvirlərə Azərbaycanda toxunan qədim xalçalar üzərində rast gəlinir [2,399]. Qədim folklor nümunələrində rast gəlinən «Həyat ağacı» simvolu, bəzən onun ilan obrazında verilən mərhəmətli qorucusundan ayrılır [13,s.87]. Həyat ağacı obrazının Azərbaycan maddi-mədəniyyət nümunələri üzərindəki təsvirlərinə gəldikdə, onların fraqmentləri dairəciklərdən, şaquli istiqamətdə verilmiş romblardan ibarət zəncirlərdən, üçbucaqlardan, sünbülvari naxışlardan və s. əmələ gəlmiş çiçəklərdən ibarətdir. Həmin təsvirin daxili küncündə qədim tayfalar tərəfindən ilahiləşdirilmiş mifik bir obraz gizlənir. Onun əsas məqsədi-ölməzlik, əbədilik, nəsil artımı inamı və əkinçiliklə bağlıdır. Göründüyü kimi qədim türk tayfalarına da

məxsus olan bu obraz, arxeoloji abidələrdən əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələri üzərində əbədilik, ölməzlik və nəsilartımı inamını simvollaşdırır. Bəzən o, qədim türk tayfalarının mifoloji düşüncələrində əcdad kultu kimi çıxış edir. Müqəddəs «həyat ağacı» Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan maddi -mədəniyyət nümunələrinin o cümlədən, keramika məmulatlarının üzərlərini bəzəyən təsvir və naxışlarda xüsusilə diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçı alim M.Hüseynova Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin keramika məmulatlarına həsr etdiyi monaqrafiyasında bu təsvirə geniş yer vermişdi [10,s.80]. Bəzi tədqiqatçılar «həyat ağacı» simvolunun ən qədim nümunəsinə Cənubi Qafqaz ərazisində Trialeti kurqanında (e.ə.II minillik) rast gəldiyini iddia edirlər [10,s.78]. Lakin aparılan tədqiqatlar, Cənubi Qafqazda “həyat ağacı” simvolunun ən qədim nümunəsinin Azərbaycanın e.ə. IV minilliyə aid Qobustan qaya təsvirində olduğunu göstərdi [17,s.147-151]. Bu bir daha onu sübut edir ki, bu təsvirin ilk yarandığı ərazi Cənubi Qafqazda qədim Azərbaycan olmuşdur. Böyük daş, yuxarı terras 45-ci daş üzərində qeydə alınan 21 sayılı həmin təsvir, paralel xətlər içərisində şaquli vəziyyətdə, bir-birinə zəncirvari şəkildə keçən romblarla verilmiş, ətrafında yeddi insan və çox sayda at, öküz, keçi, it rəsmləri çəkilmişdir. İnsanlardan üçü qollarını yana açıb rəqs edən vəziyyətdə, digərləri isə ox-yayla təsvir olunmuşlar. Göründüyü kimi kompozisiyadakı insanlar «həyat ağacı» ilə bağlı hansısa ayini yerinə yetirirlər [17, 162-164]. Həmin ağac təsvirin yaxın analogiyasına biz Lüləli kurqanından tapılmış qabın üzərində rast gəlirik (tablo II,şək.7). Böyük daş 29-cu qayanın üzərində olan 6,12,14 sayılı təsvirlərdə “həyat ağacı” bir-birinin daxilində verilən, şaquli istiqamətli zəncirvari üç romb, rombların üzərində isə ziqzaq şəkilində çəkilən axar su, ox yayla silahlanmış çox sayda insan və maral təsviri ilə əhatə olunmuşdur.. Kompozisiyada rast gəlinən su təsviri “həyat ağacı”nın üzərində bir neçə sıra əmələ gətirən ziqzaqlarla təmsil olunur və sanki axar suyu özündə simvollaşdırır (e.ə.I-IIminillik), [17, s.147, şək.6, 12, 14], (tablo II, şək.5). Qədim təsəvvürlərdə üç rombun birləşməsi qadın həyat və nəsil artımı elementi sayılır. Böyükdaş 9-cu qayanın üzərində olan təsvirdə isə şaquli vəziyyətdə dayanan «həyat ağacı»nın ətrafında keçi, öküz və yallı gedən çox sayda insan təsviri vardır. Bu müqəddəs ağac iki paralel xəttin içərisində bir-birinə zəncirvari şəkildə keçən rombların yuxarı və aşağıdan bağlanaraq birləşməsi ilə verilmişdir. Bu da ona xüsusi bir forma verir. Ağacın baş hissəsində dairə əmələ gətirmiş formanın üzərindəki yarpaqları xatırladan kiçik budaqlar onu daha baxımlı edir. Kompozisiyanın gedişinə əsasən demək olar ki, qədim tayfalar «müqəddəs həyat ağacı» ətrafında «həyat ağacı» simvolu ilə bağlı olan ayini yerinə yetirirlər (e.ə.II minillik) [17, s.263]. Belə bir təsvir Gəncəçay rayonunun 21sayılı kurqanında olan saxsı qab üzərində də təsadüf edilmişdir (tablo II, şək.8). Gəmiqayanın son tunc-ilk dəmir dövrü qaya təsvirlərindən bir qrupunu şaquli vəziyyətdə dayananmış «həyat ağacı» simvolları təşkil edir. Həmin təsvirlərdə şaxəli qol-budaqlarla verilmiş, «həyat ağacı» öz əksini tapmışdır. (33, 143, 166, 219, 226, 238 və s.saylı daşlar) [18, s.62]. Cəmiqaya qaya təsvirlərində izlənən «həyat ağacı» təsvirləri tərz baxımından daha bəsit və realist üslubda verilmişdir. Bu təsvirin analogiyasına biz Kilikdağ kurqanından əldə olunmuş qabın üzərində də rast gəlirik [tablo II, şək.I]. Şəmkirin rayonunun Qaracəmirli kurqanında təsadüf olunmuş qara cilalı qabın üzərindəki təsvir isə daha çox öz orijinallığı ilə seçilir. İki ana haşiyədən ibarət olan bu kompozisiyada üçbucaq formalı «həyat ağacı», təkər modeli günəş təsvirləri, çərxifələk nişanı,həmin ağacın atributlarından olan maral, keçi rəsmləri ağ anqobla inkrustasiya olunmuşdur.Qara ilə ağın təzadı kompozisiyanı daha da baxımlı edir (tablo I, şək.1). Bu təsvirin yaxın analogiyasını Gədəbəydən tapılmış tunc disk üzərində görürük (tablo III, şək.5). Həmin təsvirin bir çox müxtəlif səpgidə işlənmiş nümunələrinə Mingəçevirdən əldə olunmuş tunc kəmərin, Göy-göldən tapılmış tunc tacın, Lüləli,

Göy-göl, Gəncəçay və s. ərazilərdə tədqiq olunmuş kurqan tipli qəbirlərdən əldə olunan saxsı qablar üzərində rast gəlinir (tablo I, şəkl.2-6, tablo II, şəkl.3-4, 6). Göründüyü kimi, tədqiq olunan maddi mədəniyyət nümunələri üzərindəki kompozisiyalarda olan, ağac təsvirləri və ağacla bağlı keçirilən ayinlər, dövrün insanların bədii estetik zövqünün məhsulu olmaqla yanaşı, özündə tarixi ənənələri də yaşadır. «Həyat ağacı» rəmzi Assuriya incəsənət nümunələrində üzərində də geniş yayılmışdır. Bu ərazilərdə həyat ağacının ənənəvi formalarına tez-tez rast gəlinir. Assuriya incəsənəti üçün şaquli vəziyyətdə dayanan və hər iki tərəfdə şaxəli budaqlarla təmsil olunan, üzərində meyvələri yuxarı qalxmış «həyat ağacı» və həmin ağacın başı üzərində tac kimi verilən günəş simvolu geniş yayılmışdır. Azərbaycan maddi-mədəniyyət nümunələrində kompozisiyanın həllindən asılı olaraq, həyat ağacı simvolu müxtəlif səpkidə-bitki, gül, ağac, romb, ziqzaq, üçbugaq şəklində maddi-mədəniyyət nümunələri üzərində öz əksini tapır və insan, heyvan və əcaib məxluqlarla təmsil olunur. Bəzən bu təsvirlər şərti və stilizə olunmuş şəkildə verilir. Ona görə də, onların mənşəyini müəyyən etmək çox vaxt çətinlik törədir. Buna əsasən də, belə nəticəyə gəlmək olar ki, qədim sənətkarların məqsədi, bu simvolun hansı ağaca məxsus olduğunu göstərmək olmamışdır. Əsas məqsəd, bu simvolu insanlara şərti də olsa, çatdırmaqdan ibarət olmuşdur. Göründüyü kimi, bu simvol şərti və stilizə olunmuş şəkildə də öz mahiyyətini itirməmiş və sonrakı dövrlərin sənətkarlıq nümunələrində daha realist obrazda təqdim olunmuşdur. Məlumdur ki, inanclar estetik funksiyanın daşıyıcıları sayılırlar. Onlar birbaşa ibtidai dini təsəvvürlərlə bağlıdırlar. Ağacla bağlı inanclar dünya mifologiyası sistemində əsasən türk dilli xalqlar arasında geniş yayılmışdır. Məsələn; «dünya ağacı» türk xalqlarının dini dünyagörüşləri üçün xarakterikdir. bu simvol həyat ağacı, mərkəz ağac, nəsil artımı ağacı, yaranış ağacı, kainat ağacı, şamanların ağacı, yüksəliş ağacı və s. kimi çıxış edir. Onun ən nadir variantları; dirlik ağacı, ölüm ağacı, qəddarlıq ağacı, axirət dünyasının - yeraltı dünyanın ağacı, yer kürəsinin oxu, yer kürəsinin sütunu, yer kürəsi dağı, taxt, nərdivan, çərxifələk, zəncir və əkinçiliklə bağlanır. Bütün bunların hamısı fikir ayrılığına gətirib çıxarsa da, ümumilikdə, dünyanın bir çox parametrlərinin izahını verir [3, 398]. Qədim türk miflərindən birində, Ali tanrı Tenqridən bəhs olunur. Tenqri göyün yuxarı qatlarına məxsusdur. O, əcaib əjdaha obrazındadır. Bəzən o, başqa tanrılarla birlikdə dünyada olan hər bir şeyi yerləşdirməklə yanaşı, insanların talelərini də müəyyən edir. Onun şərəfinə hündür ağaclar həsr edib, at qurban kəsirdilər [2, s.537]. Qədim yakutlar isə ölmüş əcdadlarının ruhunu vəhşi heyvan, balıq və bitki-ağac obrazında təqdim edirlər. Şübhəsiz ki, bu ibtidai dini təsəvvürlər də əcdad kultu ilə bağlı yaranmışdır [2, s.540]. Göründüyü kimi, qədim türk mifologiyası ayrı-ayrı türk dilli xalqlarının mifoloji dünya görüşlərini özündə birləşdirir. Həmin mifologiyanın bərpası, miflərin əlaqəli şəkildə öyrənilməsi ilə bağlı olan ən aktual məsələlərdən biridir. Qədim təsəvvürlərə görə, həmin ağacla bağlı olan maddi-mədəniyyət nümunələrinin üzərindəki kompozisiyalarda bu simvol özünə məxsus tərzdə, şaquli istiqamətdə təsvir olunmuşdur. Ümumiyyətlə, həmin təsvirə dünya incəsənət nümunələri üzərində həmişə şaquli vəziyyətdə kosmoqonik düşüncələrlə bağlı üç əsas təsəvvürdə rast gəlinir. «Dünya ağacı» dünya haqqında mifik fikirlər, o cümlədən kosmoqonik düşüncələr və obrazlarda, müxtəlif janırlı mətinlərdə, dekorativ tətbiqi sənət nümunələri üzərində qeydə alınmış və bir çox xalqların adət-ənənələrində öz əksini tapmışdır. İlk zamanlar «həyat ağacı» simvolu Azərbaycanın tunc dövrü maddi mədəniyyət nümunələri üzərində stilizə olunmuş şəkildə, bir neçə həndəsi xətlərin şaquli istiqamətdə, budaqlar əlavə olunmaqla verilməsi ilə öz əksini tapmışdır. Sonrakı dövrlərin mifoloji baxışlarında simvolun müxtəlif tip həndəsələmiş formalarına da rast gəlinir. Anadolunun qədim ayin və miflərinin mətinlərində özünə diqqət çəkən məqmlardan birin də şaquli vəziyyətdə dayanan kosmosun quruluşunda dörd canlılığın nümayəndəsi qartal, arı, ilan təs-

virləri və insan təsvirləri yer alır [14, s.92]. Məsələn: Göy-göl rayonunun Gəncə çayının sol sahilində yerləşən kurqanlardan birindən əldə olunmuş kiçik ölçülü küpə tipli qabın üzərində həyat ağacının bütün atributları o cümlədən, svastika-çərxifələk, keçi və quş təsvirləri yer almışdır [10, şəkl31]. Bu simvol əsasən Azərbaycanın maddi-mədəniyyət nümunələrində çox təsadüf olunan keçi, maral, at, canavar, quşlar və s. təsvirləri ilə təmsil olunur. Keçi təsvirləri Azərbaycanın maddi-mədəniyyət nümunələri üzərində əhatəli şəkildə yayılmışlar. Daha bir heyvan obrazı – maral Azərbaycanın maddi-mədəniyyət nümunələrində geniş yayılmış obrazlardandır. Bildiyimiz kimi, maral və keçi təsvirləri də «həyat ağacı»nın atributlarından sayılır. Maral qədim mifoloji təsəvvürlərdə özündə nəsil artımı inamını simvollaşdırır. Çərxifələk nişanı tunc dövründə yaşamış insanların mifoloji təsəvvürlərində günəşi simvollaşdırmışdır. Bu dövrdə, Qafqaz ərazisində günəş ayını geniş yayılmışdır. Son tunc və ilk dəmir dövründə onun simvolları, o cümlədən onu yer üzündə təmsil edən-simvollaşdıran quşlar və nişanlar, heyvanların bədən hissələrində və başları üzərində verilmişdir. Qobustanda Böyükdaş 217 sayılı qayanın üzərində qeydə alınan, 2 sayılı təsvirdə keçinin buynuzları üzərində quş təsvir olunmuşdur (e.ə.III-II minillik), [17, s.274]. Qobustanda Böyükdaş (aşağı terras) 151 ci qayanın üzərində 1 sayılı təsvirdə verilmiş maralın buynuzları yarpaq şəkli alaraq özündə müqəddəs ağacı simvollaşdırır (e.ə.III minillik) [17, s.270]. Böyükdaş (yuxarı terras) 33 cu qayada olan 49 sayılı təsvirində verilən «həyat ağacı» simvolu daha fərqlidir. Həmin təsvir keçinin gövdə hissəsində şaquli vəziyyətdə olub, daxili romblarla işlənmişdir (e.ə.IV-III minillik) (şəkl.5). Böyükdaş 33-cü qayanın üzərində olan təsvirdə də insan və heyvanların ağac ətrafında toplaşdığını və ağacla bağlı hansısa ayını yerinə yetirdiyini izləyirik [17, s.155]. Bu dövrdə ağacın ətrafında verilən quş təsvirləri, ibtidai dini təsəvvürlərdə günəşi simvollaşdırmışlar. Gəncənin 84 sayılı kurqanından əldə olunan qşabın üzərində «həyat ağacı»nın atributları olan at və keçi təsviri öz əksini tapmışdır. At təsvirləri də qədim dövrlərin mifoloji düşüncələrində günəşi simvollaşdırmışdır. At təsvirləri bəzən qədim incəsənət nümunələri üzərində günəşin atributu kimi verilmişdir. Qədim inaclara görə günəş tanrısı ata minib dünyanı dolaşmış. Həyat ağacı təsviri Azərbaycan incəsənət nümunələri üzərində əsasən şaquli vəziyyətdə dayanan kosmos, beş heyvan cinsinin nümayəndəsinin təsvirləri; qartal, maral, keçi, canavar və ilan kimi canlılarla təmsil olunur. Bu dövrün maddi-mədəniyyət nümunələri üzərində həyat ağacı təsvirlərinin verilməsində bir-birinə keçən zəncirvari romblardan da istifadə olunmuşdur. Bir –birinə zəncirvari şəkildə keçən «həyat ağacı» təsvirindən biri Göy-Göl rayonu (Xanlar rayonu) 2 sayılı kurqanından əldə olunmuş qabın gövdə hissəsində verilmişdir [4, s.136]. Öyrənilən qabların üzərindəki ağac təsvirlərinə nəzər saldıqda (XIII əsrin sonu XII əsrin əvvəlləri), belə qənaətə gəlmək olur ki, son tunc dövrü qabların üzərində təsadüf olunan insan təsvirləri bir qayda olaraq stilizə olunmuş şəkildə olub, bədən və baş nahiyələri bir neçə üçbucaqla verilmişdir. Üçbucaqların daxili isə bir-birinə paralel şəkildə, əyri döymə xətlərlə ştrixlənmişdir. Əl və ayaqlar bir-birinə oxşar şəkildə, sınıq və maili xətlərlə dinamik hərəkət formasında cızılmışdır. «Həyat ağacı»nın həndəsələmiş təsvirlərinə Sibirdə yaşayan türk xalqları arasında rast gəlinir və bu günümüzdə qədər bu simvol öz mahiyyətini itirmir və əsasən şamanizmdə bu simvoldan geniş istifadə olunur. E.ə. I minilliyin birinci yarısında isə həmin simvola Urartu və Skif tayfalarının bədii incəsənət nümunələri üzərində rast gəlinir. Həyat ağacının həndəsələmiş və nəbatı formalı təsvirləri Urartu və Skif incəsənətinin stilistikasına da daxil olmuşdur. «Müqəddəs ağac» Urartu abidələrində çox vaxt stilizə və diqqətdən yayınmış şəkildə rast gəlinir. Bəzən bu simvol maddi mədəniyyət nümunələri üzərində nizə ucluğu şəklində verilir. Bu nizələr Urartu allahı Haldinin hərbi gücünü xarakterizə edir. Təsvirlərdə verilən müqəddəs həyat ağacı hərbi

simvolların qarşısında yox, məhz nəsil artımı simvolu qarşısında əyilir [4,s.96]. Belə ki,qədim türk xalqlarında, xüsusilə də onların şaman inaclarında dünya ağacına mühüm əhəmiyyət verilirdi. Bunun üçün ən hündür ağaclar seçilir və belə düşünülürdü ki, bu ağac vasitəsi ilə Göy tanrısı ilə əlaqə yaratmaq mümkündür.Ağacın kökləri isə yeraltı dünya ilə əlaqələndirildi. Moisey Kalankatuqlunun məlumatına əsasən «Şimali Qafqazda məskunlaşmış hun tayfaları bol yarpaqlı hündür palıd ağacını Tanrı-xanın adı ilə bağlayır» və bu ağaca at qurban kəsir, onun qanını ağacın yarpaqlarına çiləyir, kəlləsini və dərisini budaqlardan asırdılar, bu palıd ağacı bütün başqa ağacların «anası» sayılırdı. «Həyat ağacı» vasitəsilə, hunlar xəstəlikləri sağaldar, onlardan istədiklərini alır, yağış yağdırır və ya lehsan kəsdirir, göy gurultusunu və ya ildırımı sakitləşdirirdilər. «Dünya ağacı»na aid edilən sehri xüsusiyyətlərin səbəblərindən biri də budur ki, o, bir qayda olaraq, müqəddəs yerdə, kosmosun mərkəzində bitir və böyüyür. Onun altında-kölgəsində tanrılar və digər mifik obrazlar doğulur və ölürlər [9, s.73].

Uyğurların qədim miflərinə görə, onların soy kökləri müqəddəs ağaclardan törəmişdir [2]. Sonrakı dövrlərdə də Kiçik və Ön Asiyanın maddi-mədəniyyət nümunələri üzərində «müqəddəs ağac» təsvirlərinə rast gəlinir. Həmin təsvirlər Urartu abidələrində çox vaxt stilizə olunmuş və diqqətdən kənar-yayınmış şəkildə verilir. Bu mədəniyyətə aid abidələrdə çox vaxt həmin simvol nizə ucluğu şəklində təqdim olunur. Həmin təsvirlər Urartu allahı Haldini də xarakterizə edir. Müqəddəs «həyat ağacı» hərbi simvolların qarşısında yox, məhz nəsilartımı qarşısında əyilir [4, 96]. “Oğuz-namə” əsərində (türk dilli qəbilələrin mifik təfəkkürünə əsasən) Oğuzun ikinci dəfə ağac-bitki ilahəsi ilə evlənməsi öz əksini tapır. Qədim oğuzların mifoloji düşüncələrinə görə bu qadın ağac, bitki və su inamını ifadə edirdi [11, s.60]. Oğuzun su,ağac-bitki ilahəsi-Dünya ağacının insaniləşdirilmiş qızla izdivacıdan doğulan üç oğlan uşağı Göy, Tağ (Dağ), Teniz (Dəniz) müqəddəs üç başlanğıcın mifikləşmiş obrazlarıdır [11, s.59-60]. Belə ki, «həyat ağacı» özündə qadın obrazını və nəsil artımı ideyasını da simvollaşdırır. Göründüyü kimi tədqiqata cəlb olunan bütün maddi mədəniyyət nümunələri üzərində olan mərkəzi element eyni fikrə və düşüncəyə qulluq edərək, kompozisiyaları tamamlayaraq, nəsil artımı inamını - bitki, heyvan və insan obrazları vasitəsi ilə özündə canlandırır. Heyvan təsvirlərinin kompozisiyalar üzərində ikinci dərəcəli element olmalarına baxmayaraq, onlar əsasən tanrı və totemlərə inamı özündə təmsil edir. Buradan da belə nəticəyə gəlmək olar ki, qədim tayfalar nəsil artımının inkişafında allahların və totemlərin qüvvəsinə inanır və ona ümid bəsləyirdilər. Şübhəsiz ki, bu simvol maddi-mədəniyyət nümunələri üzərində kortəbii şəkildə verilməmişdir. İbtidai sənətkarlar onun əsas mahiyyətini dərk edərək, mifik təfəkkürlərinin-düşüncələrinin köməkliyi ilə dərin məna kəsb edən, gözəl sənət əsərləri yaratmağa nail olmuşlar. «Müqəddəs ağac» motivləri Azərbaycan incəsənət nümunələri üzərində sonrakı dövrlərdə də başqa bir janrında, nəsil artımı və əbədlilik kimi simvolları özündə əks etdirərək əsasən, xalçaçılıq sənət nümunələri üzərində geniş yayılmışdır. Bu simvol tunc dövründə həyat ağacı təsəvvürü ilə bağlı inacları özündə birləşdirmişdir. Çox ehtimal ki,onun ilk variantları da birbaşa nəsil artımı inamı ilə bağlı olmuşdur. Çox maraqlıdır ki, bu fikir qədim mifoloji dünyagörüşlərində də özünə məxsus yer almışdır. Azərbaycan xalqlarının folklor ənənələrində «Dünya ağacı» kosmik aləmlə birbaşa bağlanır. Məsələn: Dünya ağacınacları ilə bağlı olan «Nar qızın» nağılında nar ağacının barı olan, narlarının içindən çıxaraq- uçub gedən hurlərdən bəhs olunur. Lerik rayonu ərazisində «Gəlin daşı» ziyarətgahı barədə belə bir rəvayət mövcuddur: ... Uca bir zirvədə keçirilən toy mərasimi zamanı əcdaha camaata hücum edir. Əjdahaya yem olmaq istəməyən insanlar Allahdan onları daşa-ağaca döndərməyi xahiş edirlər. Elə bu səbəbdən də Allah,onların arzusunu nəzərə alıb, gəlini gözəl bir ağaca, bəyi və digər toy iştirakçılarını isə həmin ağacın ətrafına səpələnmiş daşlara döndərir [14, s.82-83].

İbtidai xalq təsəvvürlərinə görə tək ağac - tənha ağac fenomeni xüsusi maraq doğurur. Bu ağaclar özlərində müxtəlif mifoloji xüsusiyyətləri birləşdirir. Bəzən həmin obrazı şəxslərlə də bağlayırlar. Məsələn; Azərbaycanın qədim dövrə aid inaclarında tənha ağacın vaxtilə insan olduğu bildirilir. Əfsanəyə görə bəy oğlunun bir qıza gözü düşür. Lakin qızın öz istəklisi olur. Bir gün o, istədiyi oğlanla bağda gəzəndə sel gəlir və daşqın baş verir. Sevgililər qayıdıb kəndə gələ bilmirlər. Bəy oğlu isə istəyirdi ki, qızı qaçırsın və bu məqsədlə onları təqib edir. O, oğlanı oxla vurub öldürür. İş belə görünən qız isə Allaha yalvarır ki, onu ağaca döndərsin. Allahda da onu ağaca döndərir. İndi həmin ağaca tənha ağac deyirlər [14, s.109]. Qədim inaclara görə, tənha ağacı kəsmək günah sayılır. Ümumiyyətlə, ağaca pərəstiş Azərbaycanın bir çox bölgələrində geniş yayılmışdır. Qoz, tut, əncir, palıd, nar və s. ağaclar bu gün də özündə qədim inacları qoruyub saxlayır və müqəddəs sayılırlar [14, s.104]. İran mifologiyasına görə, xom-xaoma ağacında bütün bitkilərin toxumları qorunur. O, gölün ortasında bitir və kara balığının köməkliyi ilə qurbağa və həşəratlardan qorunur. Həmin ağacın daxilində olan bütün toxumlar bəzən dünya ağacı Xaomu göldə yaşayan, quşların sahilı olan Seynmurv əvəz edir. O, ağacda olan minlərlə budaqları sirkələyərək toxumları ətrafa səpələyir. Başqa bir quş isə toxumları yağış yağdıran ulduz Tıştriya-Siriyusun su içdiyi bulağa aparır. O da yağış vasitəsi ilə toxumları torpağa qaytarır [6, s.562]. Göründüyü kimi, dünya ağacı özündə əkinçiliklə bağlı inancları birləşdirməklə yanaşı, əkinçiliklə bağlı ayinlərin icra olunmasında da önəmli yer tutmuşdur. Bildiyimiz kimi animizmin ilk müqəddəslik rüseymləri insan cəmiyyətinin formalaşmağa başladığı dövrlərə aid edilir. Bu günkü inanglar da məhz özündə nəsil-dən-nəslə keçərək qədim dövrlərin mifoloji düşüncələrini əfsanə və rəvayətlər şəklində tam olmasa da qoruyub saxlaya bilir. Y.M.Лотмана görə «kim əcdadlarının adını çəkə bilirsə, o millət siyasi cəhətdən mövcuddur» [8]. Azərbaycanın qədim inanclarında özünə geniş yer almış əcdad kultlarına əsasən demək olar ki, qədim Azərbaycan tayfaları hələ ilk tunc dövründə özlərinin yaranışını heyvanlar və bitkilərlə o cümlədən-öküz, maral, keçi, qurd və ağaclarla bağlamış, onlara bir totem kimi sitaiş etmişlər. Belə ki, arxeoloji abidələrdələrimizdə təsadüf olunan həyat ağacı təsvirləri Azərbaycan incəsənətinin qədim dövr inciləri sayıla bilər. Abidələrdən əldə olunan hər bir təsvir qədim tayfaların dekorativ tətbiqi sənətini və dini dünyagörüşlərinin köklərini elmi cəhətdən sübuta yetirən dəyərli mənbələrdir. Əgər bir təsvir, bir xalqın maddi-mədəniyyət nümunələri üzərində minilliklər boyu davam edirsə və o, sənətdə müxtəlif inanclarla bağlı təmsil olunursa, şübhəsiz ki, onun daşıyıcıları həmin ərazidə yaşayan xalqların nümayəndələri olmuşlar. Göründüyü kimi, maddi-mədəniyyət nümunələri üzərindəki kompozisiyaların hamısı kortəbii yox, düşünülmüş şəkildə bir-biri ilə bağlanır. Şübhəsiz ki, biz Yaxın Şərqdə yaşayan tayfaların bir-birinə yaxın olan mifik baxışlarının nəticəsi, qonşuluqda yaşamaqla ilə yanaşı, iqtisadi, mədəni və qohumluq əlaqələri ilə də bağlanılır. Biz bu ərazidə yaşamış qədim tayfaların dini dünyagörüşləri haqda arxeoloji maddi mədəniyyət nümunələri üzərindəki təsvirlər vasitəsi ilə müəyyən dərəcə məlumat alır və onların mənəvi dünyalarının xüsusiyyətləri ilə yaxından tanış oluruq. Nəticəyə gəldikdə isə, bunu demək olar ki, təsvirlə bağlı çıxarılan nəticələrin hamısı kompozisiyaların daxili aləminə qulluq etməklə yanaşı, qədim türk tayfaların ilk tunc dövrü inaclarında da özü əks etdirir.

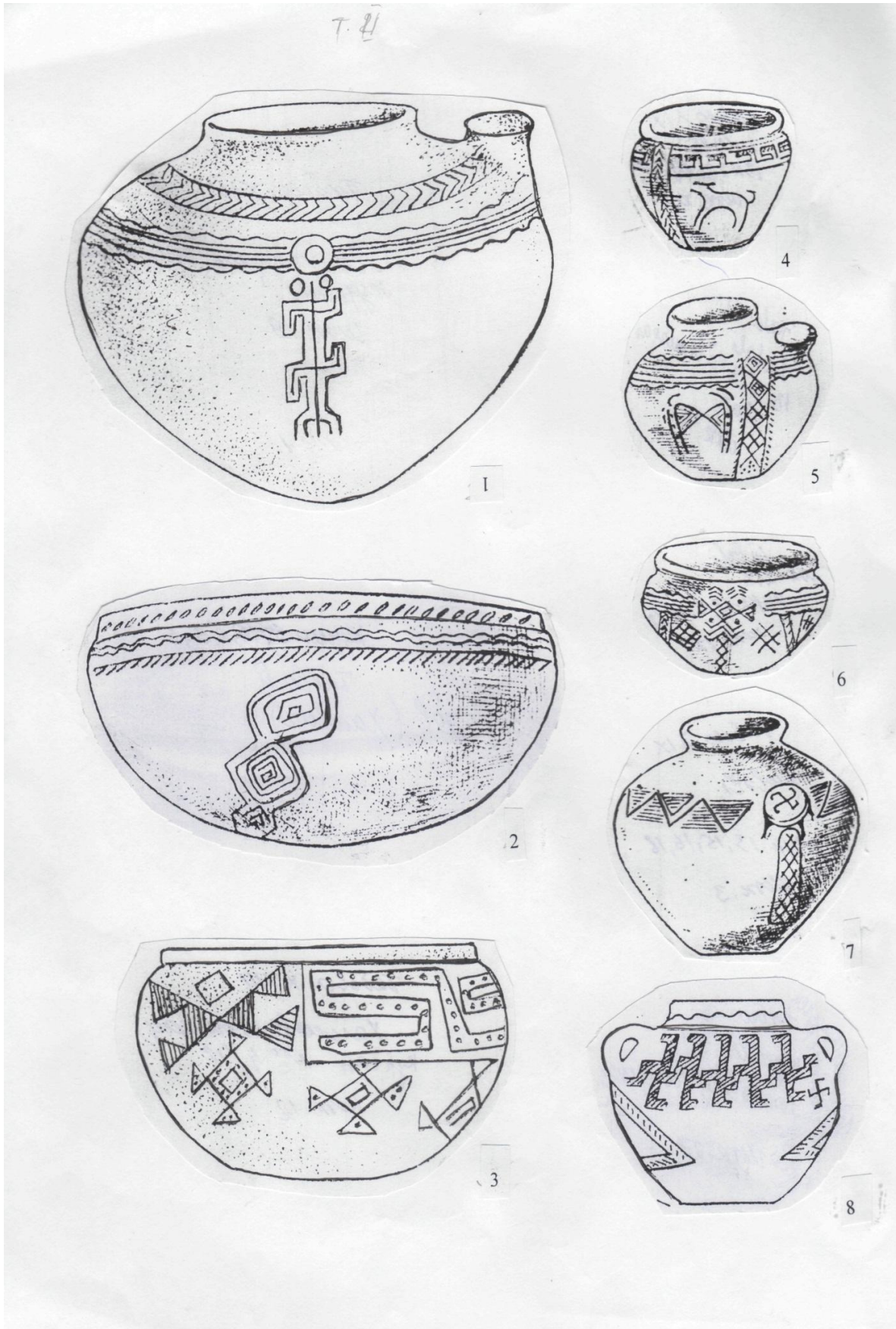
ƏDƏBİYYAT

1. Amiet P. La gluptique Mesopotamienne arshique.P.,1961.
2. Мифы народов мира.Энциклопедия т.II. Советская Энциклопедия , Москва, 1992, 719 стр.

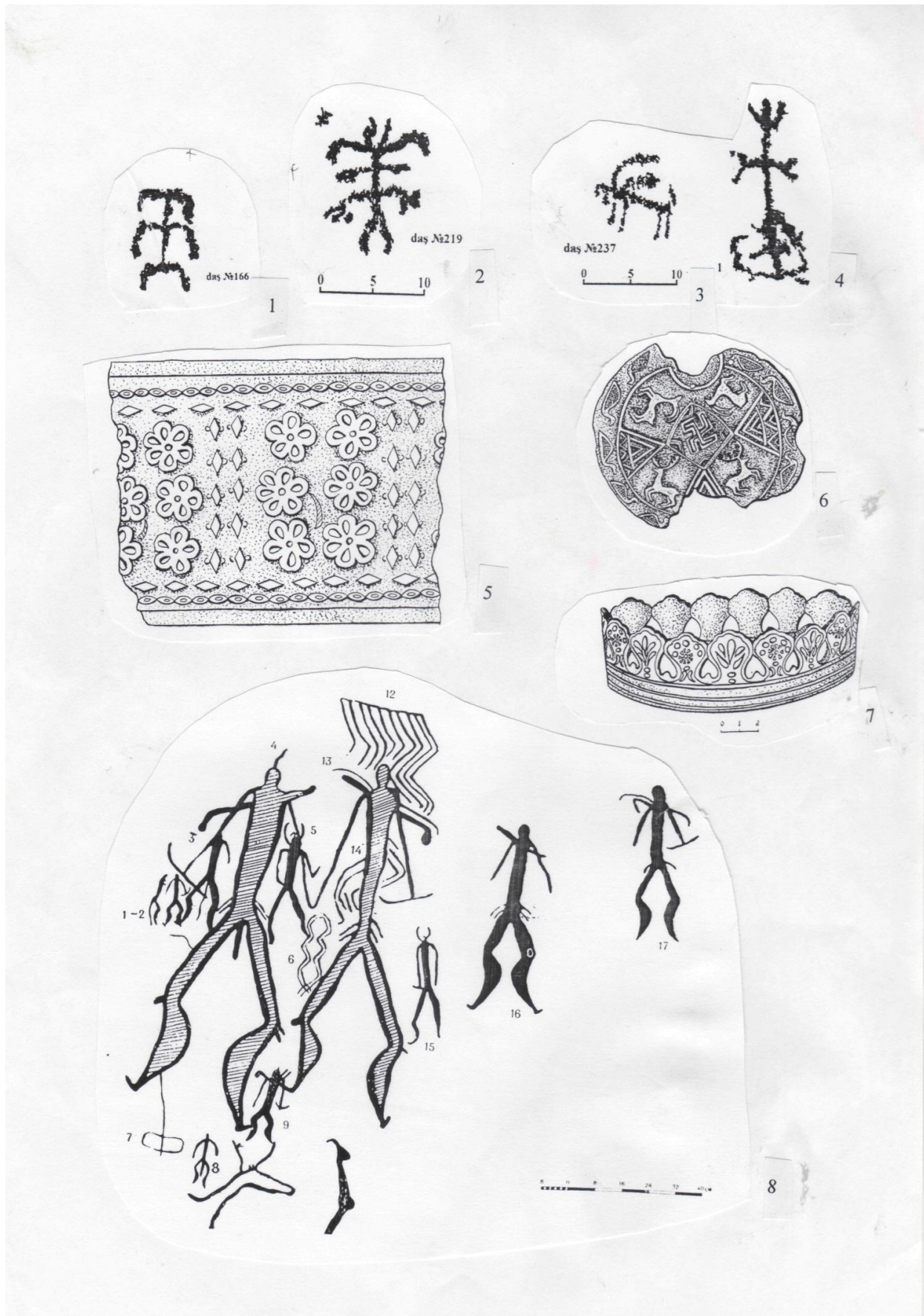
3. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. Москва, 1964, 214 стр.
4. Пиотровский Б. Б. Ванское царство (Урарту). М., 1959, 341-стр.
5. Минаввар Гусейнова. Из истории Южного Кавказа. Ходжалы- Кедабекская культура Азербайджана (XVI-IX вв. до н. э.) Национальная Академия Наук Азербайджана Институт Археологии и Этнографии. Баку, 2011, 192s.
6. Мифы народов мира. Энциклопедия .т.1., -Москва, 1991, 671 стр.
7. М. Seyidov. "Qızıl döyüşünün" soy-etnik taleyi haqqında. "Ulduz" jurnalı, 1981, № 3, 33-37s.
8. Ю.М.Лотман. О моделирующем значении понятий "конца" и "начала" в художественных текстах. // Тезисы док. Во второй Статьи по типологии культуры, Летний школе по вторичным моделирующим системам 16-26 август. вып.1., Тарту, 1966, стр.69-74.
9. Kamil Hüseynoğlu. Mifin mənşəyi, mahiyyəti və tipologiyası., Azərbaycan Milli Elmlər akademiyası Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi., " Elm və təhsil" , Bakı- 2010, s179.
10. Гусейнова М. А. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа. XIV-IX вв. до н.э. Баку, Элм, 1973, 126 стр.
11. Щербак Александр Михайлович. Огуз-наме. Мухаббат-наме. (Памятники древней уйгур и староузбекской письменности). / Институт Языкознания АН СССР, Москва: Издательство восточной литературы, 1959 , 172 стр.
12. Колороци Г.К. К семантике древа в искусстве древнего Двуречья. // В сб. Древний Восток и мировая культура. Москва:, Наука, m1981, 49 стр.
13. İradə Avşarova. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti tayfalarının bədii tunc məmulatı(е.э. XIV-VII əsrlər). Bakı- "Nurlan"-2007, 190 s.
14. М А. Вəхтиyarova. Azərbaycanca müqəddəslərə pərəstişin qalıqları. Tarix elmləri namizədi dissertasiyası. Bakı, 1969, 24 s.
15. Штернберг Л. Л. Первобытная религия в свете этнографии. Москва-Ленинград, 1936, 552 с.
16. Таксил Лео. Забавная Библия. Москва, Госполитздат, 1965, 448 стр.
17. İ. М. Сəfərzadə. Qobustan. Qayaüstü rəsəmlər. Bakı -Elm, 1973, 347s.
18. Nəcəf Müseyibli. Gəmiqaya. Bakı-Çaşıoğlu, 2004, 316 s.
19. М.А. Вəхтиyarova. Azərbaycanca ağac ayını. Bakı, "Araz" 2002, s.117.

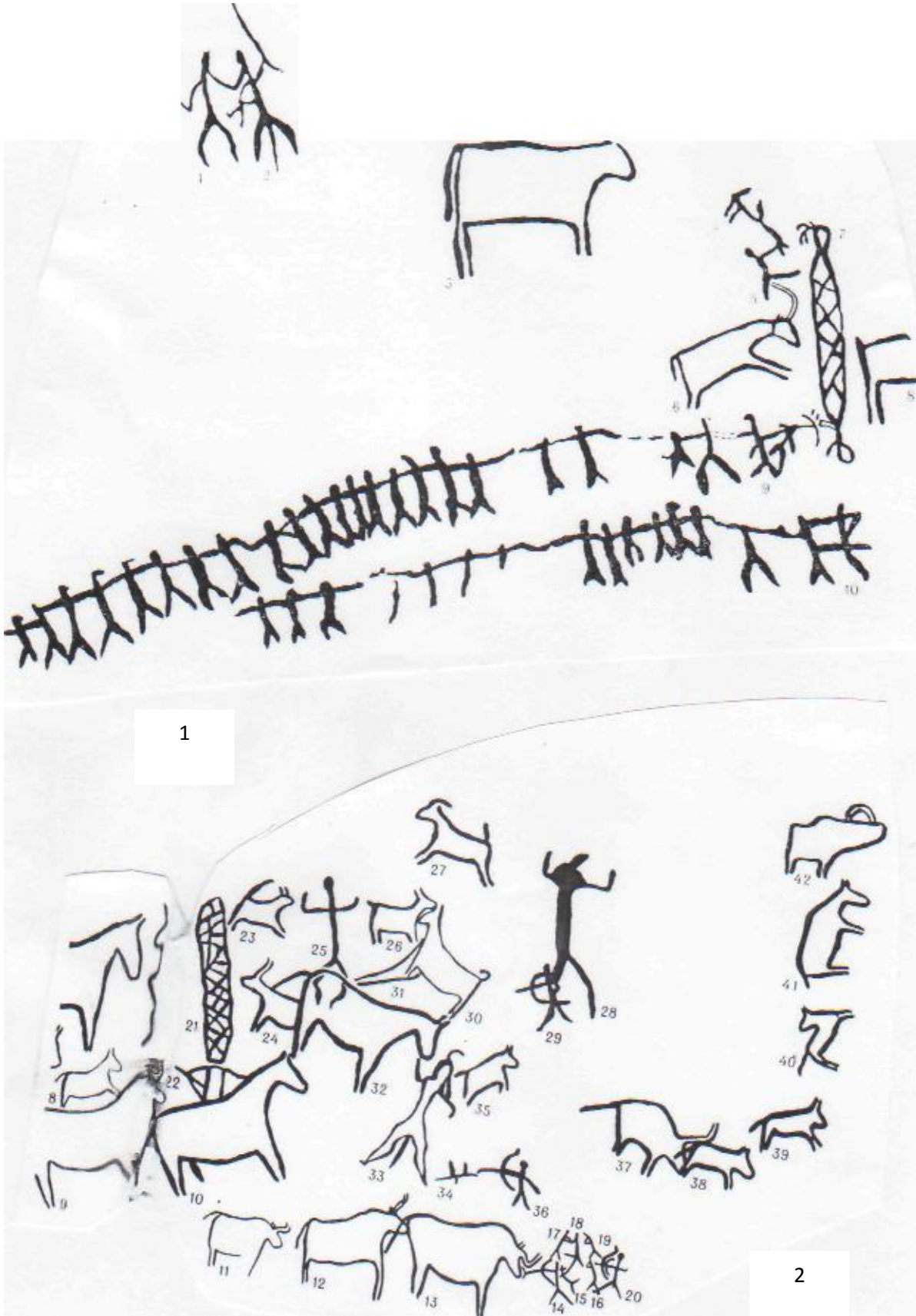
Şəkil 1: 1-Qaracəmirlı (Şəmkıř); 2,4-6- Gəmcəçay

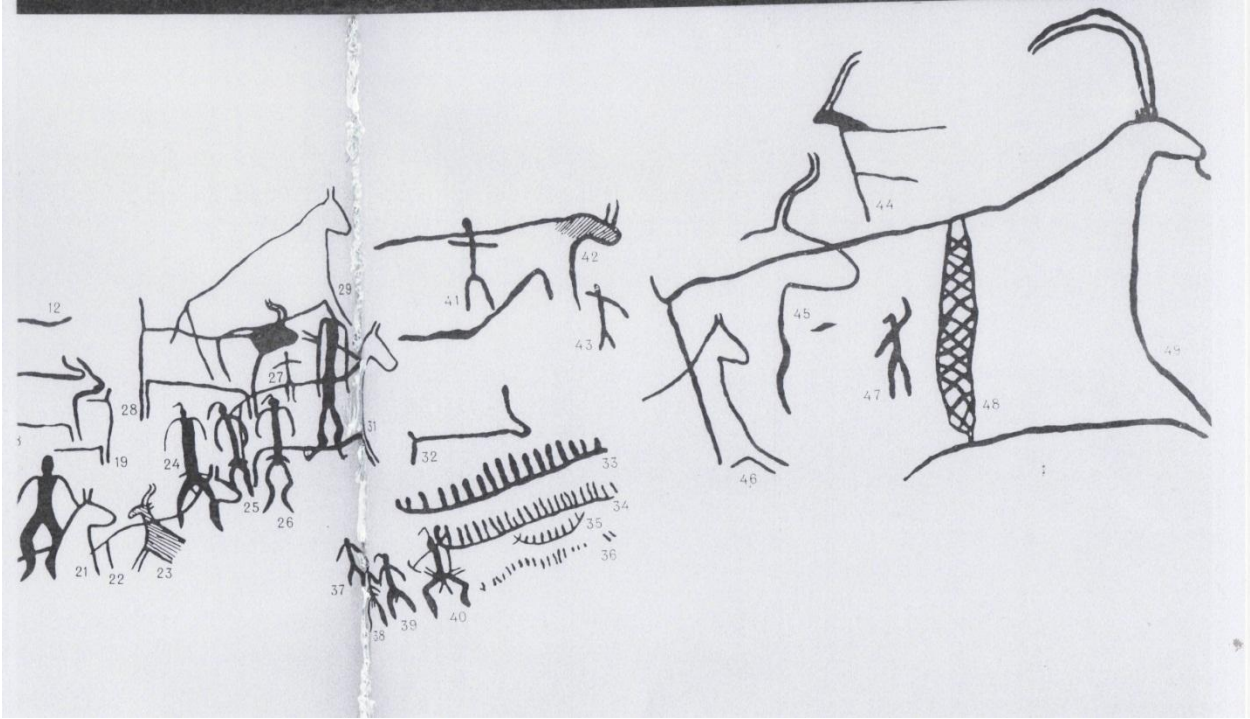
Şəkil 1-Kilikdağ, 2-3 Göygöl, 4-7 Lüləli, 8-Gəncəçay

Şəkil 3: 1-3 Gəmiqaya, 4-Mingəçevir, 5-Gədəbəy, 6-Göygöl, 7-Qobustan

Şəkil 4: 1-2 Qobustan, (Böyük daş)

Şəkil 5. Qobustan Böyükdaş daş 33

İRADA AVŞAROVA

**СИМВОЛ "ДРЕВО ЖИЗНИ"
В МАТЕРИАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ ОБРАЗЦАХ БРОНЗОВОГО ВЕКА**

Проблема соотношения изобразительного искусства с мифологией в бронзовом веке, охватывает широкий круг вопросов, связанных как генезисом, так и знаковых средств, а также с его ролью как главного источника информации о мифологическом сознании.

Древо жизни и древо мировое в древнем Азербайджане обозначали образ, воплощающий универсальную концепцию мира. Образ древа в бронзовом веке в древних мышлениях обозначал "ось мира", "древо познания" и т. далее.

В культурном развитии человечества древо жизни оставило в себе следы в многочисленных космологических представлениях, отражённых в словесных текстах и в поэтических образах, в древнем изобразительном искусстве Азербайджана.

Ряд фактов свидетельствует о том, что образ древо соотносён к общей модели брачных отношений и преемственно связан с генеалогией рода.

İRADA AVŞAROVA

**"TREE OF LIFE" SYMBOL
IN SAMPLES OF MATERIAL CULTURE IN THE BRONZE AGE**

The problem of correlation of fine arts and mythology in the Bronze Age comprehends a wide range of issues related to both the genesis and symbolic means, as well as its role as the main source of information about the mythological consciousness.

The tree of life and the tree of the world in ancient Azerbaijan denote the image embodying the universal concept of the world. The image of the tree in the Bronze Age in ancient thinking means "axis of the world", "tree of knowledge" and so on.

In the cultural development of mankind the tree of life left traces in many cosmological views, reflected in verbal texts and poetry samples, in the ancient fine arts of Azerbaijan.

The series of evidence suggest that the image of the tree correlated to a general model of the marital relationship and successively associated with the kind of genealogy.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Q.Pirquliyeva, t.e.d. Q.İsmayilzadə

BDU-nun Tarix fakültəsi Arxeologiya və Etnoqrafiya kafedrasının 17 noyabr 2014-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №3).